

LES PRIMITIFS FLAMANDS

CONTRIBUTIONS A L'ÉTUDE DES
PRIMITIFS FLAMANDS

I. DE OORSPRONKELIJKE PLAATS
VAN HET LAM GODS-RETABEL

DE SIKKEL - ANVERS

LES PRIMITIFS FLAMANDS

III. CONTRIBUTIONS A L'ETUDE DES PRIMITIFS FLAMANDS

PUBLICATIONS DU CENTRE NATIONAL DE RECHERCHES „PRIMITIFS FLAMANDS“

DIRECTEUR DU CENTRE : *P. Coromans*, Directeur des Archives Centrales Iconographiques d'Art National et du Laboratoire Central des Musées de Belgique (A.C.L.), Bruxelles; Professeur à l'Université de Gand.

MEMBRES DU CENTRE : *P. Bonenfant*, Professeur à l'Université de Bruxelles; *H. Bouchery*, Professeur à l'Université de Gand; *P. Fierens*, Professeur à l'Université de Liège; *J. Lavalleye*, Professeur à l'Université de Louvain.

PRÉSIDENT DU COMITÉ DU CORPUS : *J. Lavalleye*, Professeur à l'Université de Louvain.

SECRÉTAIRE : *N. Verhaegen*.

MCMLII
DE SIKKEL, ANVERS

LES PRIMITIFS FLAMANDS

III. CONTRIBUTIONS A L'ETUDE DES
PRIMITIFS FLAMANDS

1

DE OORSPRONKELIJKE PLAATS VAN HET LAM GODS-RETABEL

NIEUWE GEGEVENS BETREFFENDE HET VAN EYCK-PROBLEEM

door

A. P. DE SCHRYVER en R. H. MARIJNISSEN

avec résumé français

MCMLII
DE SIKKEL, ANVERS

De recente behandeling van het Lam Gods-retabel in het Centraal Laboratorium der Belgische Musea, te Brussel, vergde het opmaken van de materiële geschiedenis ervan, in het bijzonder met het oog op de vroegere restauraties en behandelingen. Wij werden met deze taak door Professor Dr P. Coremans, Directeur van genoemd Laboratorium, belast en onze opzoekingen van dit speciaal standpunt uit¹, brachten ons op het spoor van gegevens welke nieuw licht kunnen werpen op sommige betwiste punten in de vroegste geschiedenis van het belangrijkste schilderstuk uit ons nationaal kunstpatrimonium².

¹ Deze studie wordt opgenomen in: *L'Agneau Mystique au Laboratoire. Examen scientifique et traitement*, publicatie welke, einde 1932, door het Nationaal Centrum voor Navorsingen over de Vlaamse Primitieven, Brussel, wordt uitgegeven.

² We houden er aan hier onze welgemeende dank te betuigen aan het personeel van de Stads- en Rijksarchieven te Gent, en meer speciaal aan de Heren Dr H. Nowé, stadsarchivaris, Kan. De Keyser, archivaris van de St. Baat-kathedraal en Kan. H. De Kezel, schatbewaarder van de Kerkfabriek van St. Baats, die ons steeds met vriendelijke bereidwilligheid hebben geholpen.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Faint, illegible text at the bottom of the page, possibly a footer or concluding paragraph.

Doorgaans wordt de eerste zuidelijke transkapel, waar de polyptiek thans is opgesteld, beschouwd als de oorspronkelijke Vijd-kapel. In de gepubliceerde archivalia vindt men echter duidelijke gegevens die aanwijzen dat Joos Vijd zijn kapel niet in de bovenkerk, doch in de krocht stichtte en dat daar ook het schilderij oorspronkelijk werd opgesteld.

Op 19 Mei 1475 werd, door de erfgenamen van Isabella Borluut, het gebruik van de Vijd-kapel overgedragen aan de rederijderskamer Ste Agnete, gezegd „De Bomlooze Mandé” of „Mandisten”³. Het document spreekt uitdrukkelijk *...van der cappelle ghefundeert in den crocht van Sente Jans keercke te Ghendt...* en het is *...over de cappelle ende tafele gheheeten Joos Vyts...* dat de voornoemde rederijders, mits bepaalde voorwaarden, eeuwigdurend gebruiksrecht verkrijgen⁴.

Er is zelfs nog een vroegere aanwijzing. Op 16 October 1455 werd, volgens een bevestiging van 31 Maart 1459⁵, door de kerkmeesters — waaronder Joos Vijd zelf — een overeenkomst afgesloten met de nering van de bakkers, waarbij aan dit gild, eveneens mits bepaalde voorwaarden, de kapel wordt afgestaan *...naest Joes Vijs cappelle oestwaert...* Een van de clausules stipuleert o. m. dat de erfgenamen van Vrouwe Margareta van Ghistele *...hadden eene stede in de vorseide cappelle achter Joes Vijs taessele...* Het grafmonument van Margareta van Ghistele bevindt zich nog steeds in de krocht, in dezelfde kapel⁶, gelegen tussen de toenmalige O. L. Vrouwkapel⁷ in de as, en deze van Vijd aan de zuidkant⁸.

³ Zie Bijlage I.

De „Mandisten” hadden op 24 April 1469 reeds een kapel verkregen *...in den crocht alder naest ende achter daerof ghesloten de cappelle van Onser Vrouwen, nu gheheeten sente Agneete cappelle...* STADSARCHIEF GENT, Reg. 1 J., f° 88 v°; gepubl. F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, V, z.d., p. 470. Deze kapel was wellicht deze aan de noordzijde van de as-kapel (O. L. Vrouw-kapel).

⁴ Ziehier de zin: *...onme te hebbene ende ghebruickene perpetuelick onslider recht van der cappelle ghefundeert in den crocht van Sente Jans keercke te Ghendt over de cappelle ende tafele gheheeten Joos Vyts, ende van welcken rechten van der voorsyde cappelle wy by successien van hoyrien... de gheheele cause ende actie hebben...* Het is o.l. duidelijk dat over slaat op recht. Zie afb. 1 en Bijlage I.

⁵ Zie Bijlage II en afb. 2.

⁶ V. VAN DER HAEGHEN, die het document publiceerde *Autour des Van Eyck. Cartulaire*, Gent, 1914, resumeert, p. 62, foutief: „Le monument funéraire de dame Marguerite de Ghistele, qui se trouve derrière le retable de ce dernier J. Vijt, sera déplacé”. De tekst laat geenszins toe te besluiten dat het grafmonument van de in 1451 overleden Margareta van Ghistele (zie afb. 3) zal verplaatst worden, wel dat de erfgenamen een nieuwe begraafplaats, in de aangrenzende kapel, toegewezen krijgen: *...Voort mits dat thoyr van vrouwe Mergete van Ghistele... hadden eene stede in de vorseide cappelle achter Joes Vijs taessele, daer over de kerkmeesters houlieden een ander stede bewijst hebben in Onser Vrouwen cappelle, daer of selve hoyr wel ghepuet zijn ende zijn afgegaen al haers rechts ende vrijhede die zij hadden nu de selve plaats achter Joes Vijs capelle vorseit...*

De wapens van de familie Van Ghistele (Cl. J.B. RIEISTAP, *Armorial général...*, I. Goula, 1884, p. 772) staan nog steeds op de sluitsteen geschilderd.

⁷ Onser Vrouwen cappelle is de as-kapel in de krocht en mag niet verward worden met de kapel van O. L. Vrouw op de ra(n), later genoemd *ter Raden*, in de bovenkerk. In een akte van 18.12.1459 tussen Joos Triest en Isabella Borluut, weduwe Vijd, worden de beide kapellen naast elkaar vermeld: *...gaet jaerlicx XL sc. par. de XX s.p. Onser Vrouwen gulde tiente Jans up de ra ende danlers XX s.p. eente capelien naar Onser Vrouwen sent Jans in de crocht...* STADSARCHIEF GENT, Jaerreg. 1-159-1440, f° 65, Gepubl. V. VAN DER HAEGHEN, o.c., p. 64.

⁸ In dit document (Bijlage II), wordt gesproken van *Joes Vijs traelge*. Zie nog andere interessante vermeldingen over de afsluiting van de kapel in de documenten gepubl. door V. VAN DER HAEGHEN, o.c., p. 52-55, 65-66.

De plaatsbepaling van kapel en retabel in de onderkerk wordt duidelijk bevestigd door het vaak geciteerd relaas uit het reisdagboek van Antonio de Beatis⁹, bij zijn bezoek aan de St Janskerk op 1 Augustus 1517: *Et in la ecclesia maggiore parrocchiale che e decta san Iohanne molto bella, quale ha un choro relevato et molto grande, et socto un succorpo quanto tene dicto choro aeroso con molte capelle al torno. A la man dextra de quello è una capella, dove è una tavola...* (volgt de beschrijving van de binnenzijde van de polyptiek). Een zorgvuldige ontleding van de tekst laat geen twijfel bestaan dat *de quello* wel degelijk terugslaat op *succorpo*, t.t.z. de krocht. Dat dit niet werd opgemerkt door de auteurs komt o. i. enerzijds door het feit dat het citaat doorgaans onvolledig werd overgenomen¹⁰ en anderzijds ook omdat men zich vaak steunde op een minder nauwkeurige Franse vertaling¹¹.

*
**

Aan de hand van historische gegevens kan vervolgens uitgemaakt worden hoe het komt dat het retabel werd verplaatst naar de bovenkerk.

Op 19 Augustus 1566, enkele dagen vóór dat de beeldenstormers de kerk zouden binnenvallen, werd het veelluk *wijselic afghedaen, ende upghewonden met sticken upden turre*¹². Bij de tweede beeldenstorm in 1578, viel het evenwel in handen van de Calvinistische opstandelingen, die het overbrachten naar het stadhuis om het aan de Prins van Oranje over te maken die het aan de Koningin van Engeland zou schenken. Joos Triest, heer van Lovendeghem en rechtstreeks verwant van Joos Vijd, kon het opzet verhinderen¹³.

Wanneer men het Lam Gods in September 1584, dus geruime tijd na de beroerten, van het stadhuis naar de kerk overgebracht¹⁴, werd het niet terug in de krocht geplaatst, maar wél in de kapel van de Proost Viglius, zijnde de eerste zuidelijke kapel van de kooromgang van de bovenkerk¹⁵. Er zijn geen redenen om zich hierover te verwonderen, wanneer men bedenkt dat de krocht door de iconoclasten in een zeer gehavende toestand werd gebracht, toestand waaraan in 1584 nog niet was verholpen¹⁶. Anderzijds had de rederijkerskamer van Ste Agnete, onder wier hoede het retabel sinds 1475 was geplaatst, zich aan de Calvinistische zijde geschaard¹⁷. Bovendien werd de Viglius-kapel speciaal her-

⁹ A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona, Erläuterungen zu Janssens Geschichte des Deutschen Volkes*, gepubl. door LUDWIG PASTOR, IV, 4, Freiburg im Breisgau, 1903, p. 117.

¹⁰ Het is opvallend hoe ook L. SCHEEWE, *Hubert und Jan Van Eyck, Ihre literarische Würdigung bis ins 18. Jahrh.*, Den Haag, 1933, p. 45, het citaat liet beginnen bij *A la man dextra...*

¹¹ Vertaling van M. HAVARD DE LA MONTAGNE, Parijs, 1915, p. 107-108.

¹² M. VAN VAERNEWIJK, *Van die heroerlike tijden in die Nederlanden...* UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK GENT, Hs. 2469, f° 46 en 28 v°. Gepubl. door F. VANDERHAEGHEN, MAATSCHAPPIJ DER VLAAMSCHE BIBLIOPHILEN, 4e reeks, n° 1, I, Gent, p. 88 en 146. DE POTTER, o.c., V, p. 357, zegt dat het op de toren ontleed een jaar verborgen bleef.

¹³ Kronijk van CORNELIUS BREYDEL, ARCHIEF ST BAAFSKATHEDRAAL, gedeeltelijk gepubl. KERVYN DE VOLKAERS-BEKE, *Les Eglises de Gand*, I, pièces justificatives IV, J, p. 256-257.

¹⁴ ARCH. ST BAAFSKATHEDRAAL, Reken. Kerkfabriek 1.10.1581 — 24.6.1583, f° 21 v°: *Item betaelt Franchois Hoorebaut van zulcx als hij verlijt hadde in waghien vande twee sticx vande tafel van Adam ende Eva van up stadthuus tot inde keercke 2 sch. gr.*

¹⁵ ARCH. ST BAAFSKATHEDRAAL, id., f° 30 en 30 v°: *in stellen vande tafels van Adam ende Eva inde capelle vande Proost Viglius...* Dat hierover niets in M. VAN VAERNEWIJK's geschriften te vinden is, moet niet verwonderen. Men herinnere zich dat hij op 20 Februari 1569, dus tussen de twee beroerten in, overleed.

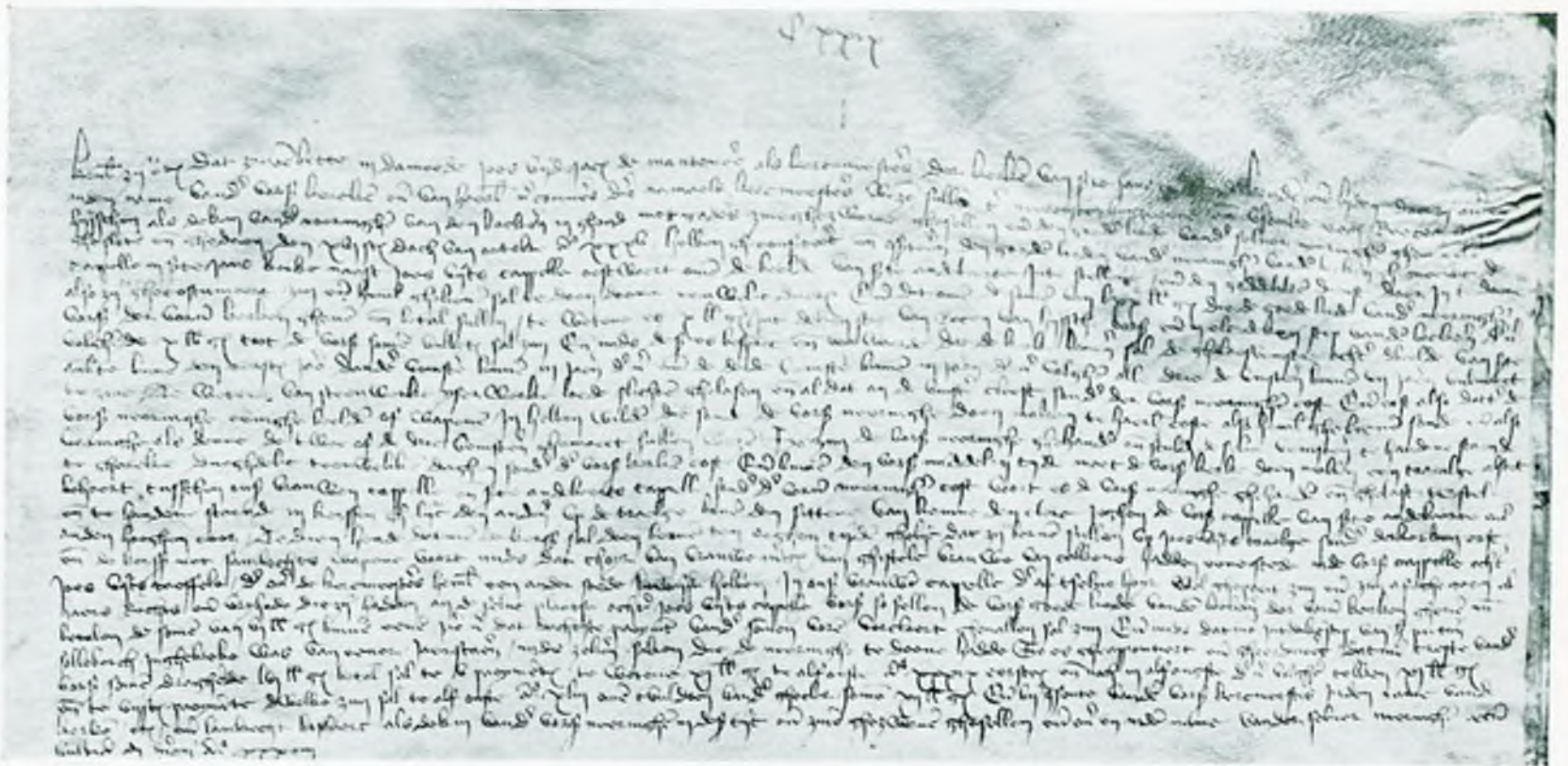
¹⁶ Bij zover dat nog in de rekening van 1.2.1580 — 31.1.1590, in de buitengewone uitgaven, een vrij belangrijke rubriek voorkomt voor werken in de krocht, o.m. besloeren, bezetten en witten, ARCH. ST BAAFSKATHEDRAAL, Reken. Kerkfabriek, f° 17 en 17 v°, in de rekeningen van de voorgaande jaren worden ook meermalen werken in de krocht vermeld.

¹⁷ Zie hierover DE POTTER, o.c., V, p. 490-491.

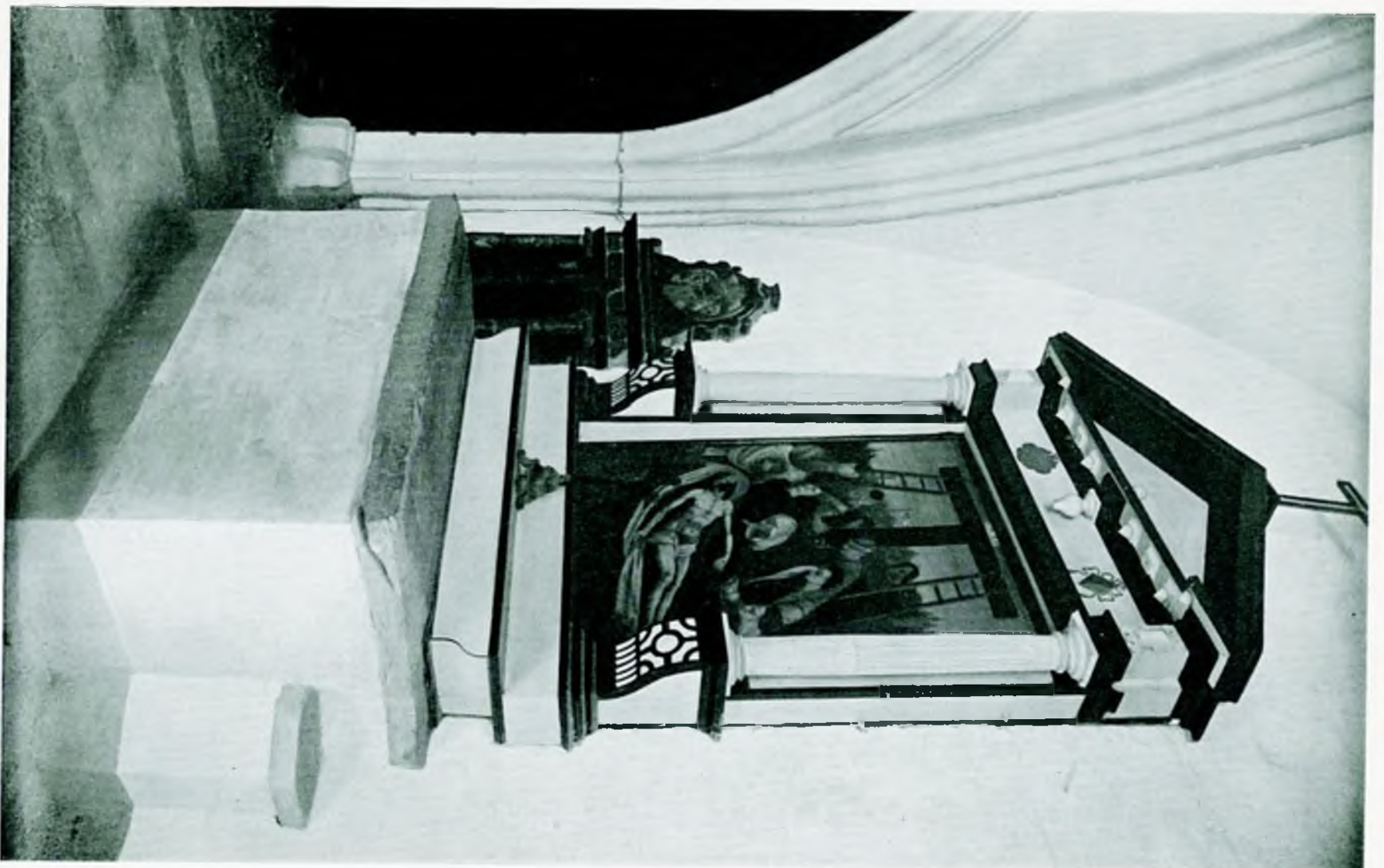
gheleende van Janne Jeshuone wijng gheleende
Debae de voorszende dize stank by hore zynde
vnde de gheleende vande arte geboude vande
voornemde Jonebrantke Lijstette Jore vylte
ghetecupe gheschide. Des te vbeten alle die gheleende
die dize puseint Lette gulle sijn ofte hoore
lese dat na de maerste hede vnde versonde
vnde vnde dize maer vntone gheleende te Delft
vnde puseint vande gulle vnde gheschide
vande helghe maer gheleende maer gheleende vande
Dyrecht Dime te geboude vnde gheschide
gheschiedt vntende kint vande Cappelle
gheschiedt Jode vntende van Senke Jand kintke
ghent vntende Cappelle vnde tafels gheschide
Jore vylte vnde van vntende kintke vande voorsz
Cappelle Jore te suseint van hore gheschide
voorsz dit te de gheleende vande arte geboude
vnde vntende dat de voornemde Jore vylte vnde
Jonebrantke Lijstette hore vntende fundabou vntende
vande gulle Cappelle vnde Jode voorsz
Cappelle te hore vntende vntende gheschide
gheschiedt dize vntende vntende te hore
Jore vntende gheschide vntende vntende vntende
vntende vntende vntende vntende vntende
vntende vntende vntende vntende vntende
vntende vntende vntende vntende vntende
vntende vntende vntende vntende vntende
vntende vntende vntende vntende vntende

Abb. 1. Fragment van de acte van 19 Mei 1475 (Bijlage I) waarin de Vijd-kapel
en het retabel in de krypte vermeld zijn.
(Stadsarchief Gent, Reg. II., Grollie Keure, f° 87 v°.)

Fragment de l'acte du 19 mai 1475 (Annexe I) mentionnant la chapelle Vijd
et le retable dans la crypte.

Alb. 2. Bevestiging van de overeenkomst van 16 October 1455 (Bijlage III) waarin de Vijf-kapel naast de bakkerskapel in de kracht vermeld wordt. (Stadsarchief Gent, Jaerregister 1438-1439, f° 120.)
 Confirmation d'un accord du 16 octobre 1455 (Annexe III) mentionnant la chapelle Vijf à côté de celle des boulangers dans la crypte.

Alb. 3. Het altaar van 1586-1587 in de oorspronkelijke Vijf-kapel met de grafsteen als altaarblad.
 L'autel de 1586-1587 dans la chapelle Vijf primitive, avec la pierre tombale comme table d'autel.

Afb. 4. De grafsteen van het altaar van 1586-1587.

La pierre tombale de l'autel de 1586-1587.

wijd. Op 1 October 1584 komt de nartsbisschop van Mechelen de kerk *reconcilieren* en heeft met eenen *ghereconcilieert ende gheconsacreert de capelle ende nieuwen aultaer van myn voorn. eerw. Heere Viglius*¹⁸.

Slechts kort daarna, in de loop van het rekenjaar 24 Juni 1586 - 24 Juni 1587, wordt het retabel reeds uit de Viglius-kapel verwijderd¹⁹ en overgebracht naar de eerste zuidelijke transkapel²⁰, gelegen juist boven de kapel waar het tot aan de beroerten had gestaan. Noteren we terloops dat het geplaatst werd op een voet, beschilderd door Jan Cools²¹.

**

Eens dat men — op grond van de hierboven geanalyseerde teksten — een oorspronkelijke opstelling in de krocht-kapel van Vijd heeft aanvaard, is men een element rijker voor de interpretatie van de berichten over Hubrecht's graf. Wanneer we thans in het reisverhaal van H. Muenzer (1495)²² lezen: *Sepultus est autem magister tabelle ante altare*, levert de precieze aanduiding *ante altare* geen moeilijkheden meer op en wordt de discussie of het al dan niet mogelijk was dat men onder de bevoering van de transkapellen van de bovenkerk zou begraven hebben overbodig²³.

We menen goed te doen hier terloops de aandacht te vragen voor een interessant detail uit de geschiedenis van de „Mandisten”. In 1508 wordt een nieuw reglement opgesteld, waarin o. m. een blazoen wordt aangenomen, dat de „dekin ende proviserers” gehouden zijn te laten borduren op de linker mouw van het kleed, dat ze telken jare, tegen Ste Agnete-avond dienen klaar te maken. Dit blazoen²⁴ wordt in volgende bewoordingen omschreven: *Te wetene eenen beerch met claverbladerkins, tlammekin daerup liggende daer onder de bomeloose mande ende een rollekin daer duere met lettren ghepronunciert, elcx begheerte es...*²⁵. Het is niet uitgesloten dat hier het lam van het groot middenpaneel van het veelluik, dat dus op hun altaar stond in de krocht, bedoeld wordt²⁶. Nochtans mag men niet uit het oog verliezen dat een lam het gewoon iconografisch attribuut is van Ste Agnes, de beschermheilige van de „Mandisten”. Dient anderzijds evenwel niet de vraag gesteld of het niet juist terwille

¹⁸ Kronijk C. BREYDEL, o.c., p. 260; *Memorieboek der stad Gent...*, MAETSCHAPPIJ DER VLAAMSCHE BIBLIOPHIEN, 2^e reeks, n° 15, III, Gent, 1854, p. 92.

¹⁹ ARCH. ST. BAAFSKATHIEDRAAL, Reken. Kerkfabriek 24.6.1586 — 24.6.1587, f° 20: *...vande tafel Adam ende Eva te helpen asdoen uut de capelle (sic) van mijn heer Viglius*.

²⁰ De rekeningen geven geen uitdrukkelijke vermelding van die nieuwe opstelling. Op 13 Januari 1588 werd het altaar van deze kapel opnieuw geconsacreert en toegewijd aan alle heiligen, zoals blijkt uit een kleine oorkonde, welke in het altaar gevonden werd door Zeer Eerw. Heer Kan. De Kezel, op het ogenblik dat het werd verwijderd om plaats te maken voor het huidige narmeren altaar.

²¹ ARCH. ST. BAAFSKATHIEDRAAL, Reken. Kerkfabriek 24.6.1587 — 31.1.1589, f° 31: *...Item betaelt Mr Jan roor seildoren den voet daer de tafel van Adam ende Eva up staet, 12 sch. 6 gr.* Reeds vermeld door J. DUVERGER, *Het Grafchrift van Hubrecht van Eyck en het quatrain...*, VERHANDEL. VAN DE KONINKL. VL. ACADEMIE..., Klasse Schoone Kunsten, Jg VII, n° 4, Antwerpen-Utrecht, 1945, p. 54.

²² Gepubl. door K. VOLL, *Altes und Neues über die Brüder Eyck*, REPERTORIUM FÜR KUNSTWISSENSCHAFT, XXIII, 1900, p. 93; id., *Die Werken des Jan van Eyck. Ein kritische Studie*, Strassburg, 1900, p. 35-36.

²³ Zie bvb. BULLETIN DE LA SOC. D'HIST. ET D'ARCHEOL. DE GAND, 1912, p. 502-527.

²⁴ Afgebeeld bij DE POTTER, o.c., V, p. 476.

²⁵ STADSARCHIEF GENT, Reg. LL, f° 100 v°. Gepubl. DE POTTER, o.c., V, Bijlage VIII, p. 626.

²⁶ Een bevestiging te meer mag misschien gezocht worden in een gebruik van deze rederijkerskamer, gebruik dat terzelfder tijd werd ingesteld (idem, f° 104). De deken en proviseurs waren nl., op stal van boete, verplicht elke Zondag, om heurten, volgens loting, een schnapskop voor een gezamenlijk maal te schenken. Het busleke karakter van een dergelijke allegorie is bij de rederijkers niet zo uitzonderlijk.

van het onderwerp van het hoofdpaneel van de polyptiek was, dat zij Borluut's erfgenamen om gebruik van déze kapel verzochten²⁷?

De opstelling van een thans zo beroemd en onvolprezen kunstwerk in de krocht, komt ons, in de XXe E. zeer bevreemdend voor. We moeten in dit verband echter bedenken :

- 1° dat de krocht, alhoewel meestal als *crocht* in de documenten vernoemd, destijds niet zo diep lag ten overstaan van het straatpeil;
- 2° dat het altaar van Vijd's kapel niet het enige was in de krocht dat een waardevol retabel droeg²⁸;
- 3° dat in de XVe en een tijd lang in de XVIe E. de eredienst hoofdzakelijk in de krocht schijnt plaats gehad te hebben²⁹, wat trouwens zeer aannemelijk voorkomt als men bedenkt dat, ten tijde van de eerste opstelling van het Lam Gods, van de huidige kathedraal alléén het koor bestond met een toren aan de westkant, op de plaats van de huidige viering.

We vinden ten slotte andermaal een bevestiging in de kerkrekeningen op het ogenblik dat aan de verwoestingen, door de iconoclasten in de krocht aangericht, min of meer wordt verholpen. De kerkfabriek boekt een betaling : *voor metsen van eenen outaer inden crocht inde h. geest capelle ende in metsen vanden outaer ende in bezetten ende witten vande capelle van Adam ende Eva...*³⁰. Bonifaes Polet, steenhouwer, wordt op zijn beurt betaald voor : *tverhauwen vanden saerc die licht upden outaer van Adam ende Eva ende voor tverhauwen vanden saerc die licht upden outaer vanden h. gheest inden crocht ende vande zelve zaercken te helpen updoen...*³¹. Alhoewel het Lam Gods zich op dit ogenblik reeds in de bovenkerk bevond, wordt nog uitdrukkelijk gesproken van de kapel of van het altaar van Adam en Eva in de krocht. Daarenboven staan de beide altaren in kwestie heden nog ter plaats met hun grafsteen als altaarblad (zie afb. 3 en 4).

Een onderzoek van de materiële mogelijkheden van een opstelling in de krocht komt de historische argumentatie steunen. Ziehier de bevindingen :

De grootste hoogte van het middengedeelte van de polyptiek, met inbegrip van de omlis-tingen, is thans 3,88 meter³². Op de hierbijgaande schets geven we de voornaamste afmetingen van de krocht-kapel.

Alhoewel men, bij een eerste aanblik, moeilijk kan geloven dat een opstelling van het veelluik aldaar mogelijk is, komt men, na meting, tot de vaststelling dat de ruimte wel degelijk voldoende is, zelfs wanneer men rekening houdt met een onderstaand altaar van meer dan een meter hoogte.

²⁷ Men herinnere zich dat de „Mandisten” eerst een andere kapel verkregen (zie voetnoot 3). Het is op hun verzoek dat de erfgenamen van Vijd-Borluut hen de kapel overdroegen (zie Bijlage I). Men noteere ook dat Ste Agnes zelf voorkomt op het middenpaneel, rechts bovenaan, voorman de groep der mangelen.

²⁸ Men kan o.m. vermelden : *...eenre schoone outaer tafle...* in de kapel van de broederschap van Ste Aldegonde in de krocht. STADSARCHIEF GENT, Acten en Contracten, Keure, 1473-1476, f° 19. Gepubl. DE POTTER, o.c., V, p. 428.

²⁹ Dit kan ten overvloede bewezen worden aan de hand van archivalia.

³⁰ ARCHIEF ST BAAFSKATHIEDRAAL. Reken. Kerkfabriek, 24.6.1586 — 24.6.1587, f° 22.

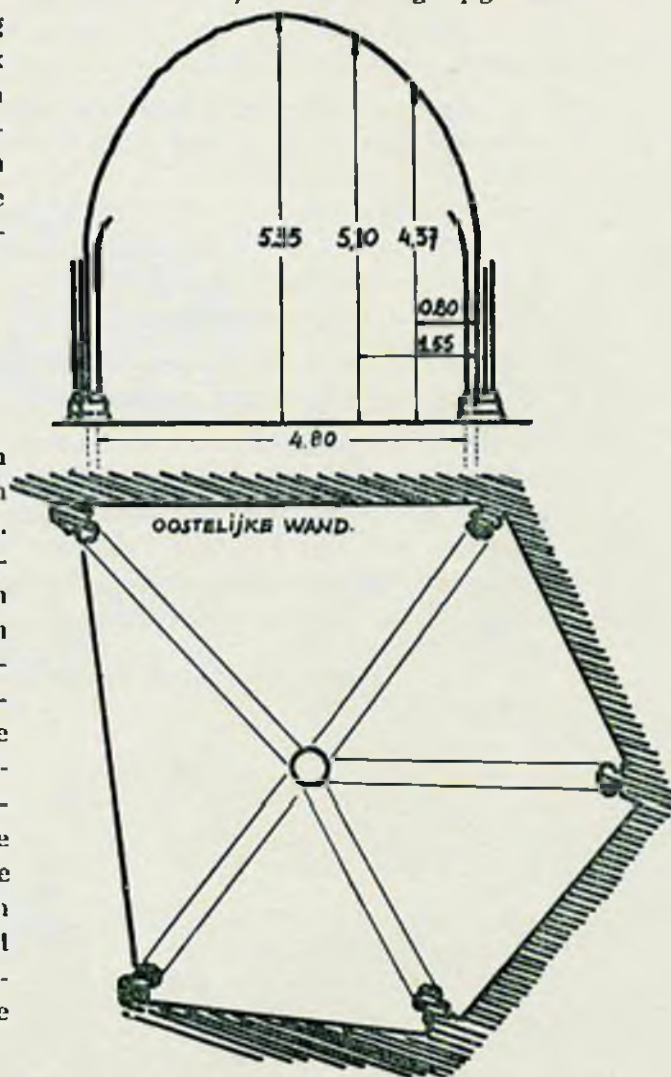
³¹ Id., f° 22 v°. In deze rekening zijn nog meerdere posten dienaangaande te vinden.

³² De oorspronkelijke, thans verdwenen omlisjtingen van het middengedeelte, zullen wel niet zo heel veel van afmeting verschild hebben van de huidige.

Bovendien brengt de meting ter plaats onverwacht een verklaring voor de ongewone vorm van het bovendeel van de polyptiek. De opgaande gewelfribben schijnen een materiële hindernis te hebben gevormd voor een doorlopende rechtlijnige bovenkant van de zijluiken, op dezelfde hoogte als de middenpanelen. Het probleem werd blijkbaar handig opgelost door afronding, derwijze dat de luiken ver genoeg konden opgedraaid worden. Waarschijnlijk kan hierin ook de verklaring gevonden worden voor de scharnieren aan de beide, nog oorspronkelijke, omlijstingen van de panelen van Adam en Eva²³. Dit zou er op wijzen dat de uiterste panelen van de beide zijluiken op zichzelf konden draaien.

..

Wij zijn van oordeel dat een systematisch doorgevoerd onderzoek nog meer gegevens kan aanbrengen tot steun van onze uiteenzetting²⁴. Slechts een minutieuze opmeting in de krochtkapel, samen met een proeve van opstelling aan de hand van een raamwerk op volle grootte, kan preciese gegevens verschaffen over de oorspronkelijke positie van het retabel. Bovendien wensen we de aandacht te vestigen 1° op de ingemetselde relieken van het altaar van 1586-1587, en 2° op de bezette en met kalk bestreken slotsteen. Het openbreken van de dichtgemetselde holte kan mogelijks een kleine oorkonde aan het licht brengen²⁵, terwijl een voorzichtig vrijmaken van de slotsteen wellicht een geschilderd blazoen kan te voorschijn brengen, 't zij van Vijd-Borluut, 't zij van de „Mandisten”²⁶.

²³ Zie hierover meer in de aangekondigde publicatie (voetnoot 1). Er zijn ook sporen van scharnieren op de omlijstingen van de onderste panelen van de luiken.

²⁴ Bij ons onderzoek hebben we herhaalde malen behoefte gevoeld aan een degelijke studie over de bouwgeschiedenis van de St Janskerk, nu St Baafs. De talrijke niet gepubliceerde documenten, die betrekking hebben op de bouwgeschiedenis, bevatten vermoedelijk interessante gegevens.

Anderzijds hebben we, op verschillende wijzen, tegenargumenten gezocht. Er zijn: 1° dat bisschop Triest, in 1623, de kapel van het bakkersgild, in de bovenkerk, voor zichzelf terugkoopt. We menen echter dat, op grond van de archivalia, kan aangenomen worden dat de krocht, na de beeldenstorm, veel minder gebruikt werd en dat stichtingen en kapellen naar de bovenkerk overgingen. 2° een document (STADSARCHIEF GENT, Act. & Contr., Keuse, 1473-1476, f° 108 v°; gepubl. door DE POTIER, o.c., V, p. 430, voetnoot 1) spreekt van den ...altare van sente Angneeten in de crocht sente Jans, in de zuytzyde, onder de cappelle van Joos Vyt... We menen dit document te moeten vermelden, alhoewel we het voorlopig niet op bevredigende wijze kunnen verklaren.

²⁵ Zoals dit het geval was bij het verwijderen van het altaar, dat in 1888 werd gewijd, in de bovenkerk (zie voetnoot 20). Op afb. 3 en 4 merkt men midden in de gemetselde sokkel van het altaar van 1586-1587, iets lager dan het altaarblad, de sporen van het toetsen van de holte die de relieken bevat.

²⁶ Zie voetnoot 6. Dit onderzoek ter plaats hopen we, met de bereidwilligheid van de Eerwaarde Heren van de Kerkfabriek, over kort te kunnen ondernemen.

Het hoofdbesluit van onze bevindingen blijft : dat het Lam Gods-retabel oorspronkelijk werd opgesteld in de krochtkapel van J. Vijd, zijnde de eerste zuidelijke transkapel, juist onder de kapel waar het Lam-Gods thans staat opgesteld.

Dit nieuw verworven historisch feit maakt het noodzakelijk dat een paar belangrijke omstrede punten van het Van Eyck-probleem zouden worden herzien:

- 1° Een oorspronkelijke opstelling van het retabel in de krocht is geen bewijs, noch materieel noch anders, voor de authenticiteit van het kwatrijn. Er moet evenwel mede rekening gehouden worden voor de verklaring van het late opduiken ervan in de geschriften van de XVIe E. Het is niet uitgesloten dat de opstelling zó was, dat de luiken zelden of nooit werden dichtgeslagen, wat het ontbreken van elke beschrijving van de buitenluiken, en ook van het kwatrijn, in de XVe E. en zelfs tot diep in de XVIe, zou kunnen verklaren ²⁷.
- 2° De bepaling van de oorspronkelijke plaats van de polyptiek brengt een nieuw element in de discussie over graf en gralschrift van Hubrecht van Eyck ²⁸.
- 3° Zonder daarom stelling te willen nemen ten overstaan van sommige theoreticëen over het ontstaan van het Lam Gods ²⁹, menen we de idee te mogen vooruitzetten dat de vorm van de polyptiek, voor een deel althans, gedicteerd schijnt te zijn door de plaats waarvoor het was bestemd. Men kan hierin, na een voorzichtige en grondige studie, belangrijke aanwijzingen vinden, die het ontstaan van het Lam Gods en, in verband hiermede, het probleem der gebroeders, nader kunnen belichten.

Gent, Mei 1952.

²⁷ Over dit probleem zie de belangrijke kritische bijdrage van Prof. Dr J. DUVERGER, Het Gralschrift van Hubrecht van Eyck en het kwatrijn van het Gentse Lam Gods-retabel, VERHANDEL. VAN DE KON. VLAAMSCHE ACADEMIE... Klasse Schoone Kunsten, Jg VII, n° 4, Antwerpen-Utrecht, 1915.

²⁸ Zie de merkwaardige studie van de onlangs overleden H. BEENKEN, Zur Entstehungsgeschichte des Gentse Altars, Hubert und Jan van Eyck, WALLRAFF-RICHARTZ-JAHRBUCH, N.F., II/III, 1953-54, p. 176-223.

Afb. 5. De oorspronkelijke Vijd-kerk met, links ervan, de bakkerskerk waarin het grafmonument van Margareta van Ghistele zichtbaar is.
Bemerk de opgaande gewelfribben in de Vijd-kerk.

BIJLAGE I

1475, 19 Mei. —

Acte waarbij de erfgenamen van wijlen Isabella Borluut, weduwe Joos Vijd, het gebruik van de Vijd-kapel, gesticht in de krocht van de St Janskerk, overdragen aan de rederijkerskamer Sinte Agnete, dit mits bepaalde voorwaarden en onder voorbehoud van zekere rechten.

Wy Simoen Borluut fs Simoens over my zelven ende over die my ancleven, als hoer ende een derde stake by successien van wyent joncvrauwe Lisbette Borluuts in haren levene wettelicke gheselnede van Joose Vydt van goeder gedynckenessc, Simon Borluut filius Baulins over my zelven, ende vervaende die my ancleven hoer ende een ander stake, ende Lieven Sersymoens filius pieters over my zelven ende vervanghende die my meer ancleven als hoer ende een derde stake van der voornoemde joncvrauwe... Borluuts myne joncvrauwe groote in haren levene wettelicke gheselnede van Janne Sersimoens mynen grootheere was, de voorseide drie stacken hoers zynde ende de gheheele cause ende actie hebbende vander voornomder joncvrauwe Lisbette Joos Vyts wettelicke gheselnede, doen te weten allen den ghenen die deze presente lettren zullen sien ofte hooren lesen, dat naer de neerenste bede ende versouck ons ende diere meer ancleven ghedaen by deken ende proviserers van den gulde ende gheselscepe van den heligher maecht ende martiresse sente Agneete omme te hebbene ende ghebruickene perpetuelick onslieder recht van der cappelle ghelundeert in den crocht van Sente Jans keercke te Ghendt over de cappelle ende tafele gheheeten Joos Vyts, ende van welcken rechten van der voorseide cappelle wy by successien van hoyrien ghelyc voorseit es de gheheele cause ende actie hebben ende overmids dat de voornomde Joos Vyts ende joncvrauwe Lysbette Borluuts fundateurs waren van der zelve cappelle ende inde voorseide cappelle te doen doene ende continuerene zekere goddelicke diensten ende andersins te repurerene van verchierheden, den aultare, siegen, ende anderen, ter eeren van Gode van Hemelrycke ende Ste Agneete voorseide, wy alle die hoers zyn ende actie hebbende van de voorseide joncvrauwe Lisbette up t' voorseide versouck ende bede te gulder gesproken hebbende, advis ende deliberatie daer up ghehadt met malcanderen, hebben de voorseide dekin ende proviseurs over hemlieden ende beuren naercommers in den name van den voornomden gulde gheconsenteert ende consenteren by dezen t' voorseide huerlieder versouck ende bede in der manieren voorscreven emmere behouden de conditie hier naer volghen, te wetene, dat wy over ons ende onse naercomeren als hoers van der voorseide joncvrauwe Lisbette tonswaert reserveren waert zo dat de voorseide cappelle numacels afghesloten wierde dat wy ende onse voorseide naercommers daer af hebben ende behouden zullen eenen sluetele ome messe daer inne ghedaen te werdene also ons ende onse naercomeren ghelieven zal zonder eenichsins te corumperene ofte helettene die huere ofte tyt van der messe ende diensten die t' voorseide gulde daer inne zal doen doen ooc behouden wy ons recht van sepulturen in de voorseide cappelle sleecx der eerden ende onghetonneert, insghelycx, ne zal gheene andere wapene in de ghelaesveistere van de voors capelle moghen staen dan nu ter tyt daer inne zyn te wetene van Joos Vyts ende joncvrauwe Lisbetten Borluuts voornomt welke wapenen ende insghelycx de gheheele venstere t' voorseide gulde altyts daer inne onderhouden zullen, ende doen onderhouden teeuwelicken daghen van allen reparatien ende andersins, zonder ons ende onse naercommers cost ende last, maer waert so dat t' voorseide gheselscip ende gulde gheliefde naermael inde voorseide veynstere eeneghe beelden ofte divise van den zelve gulde te doen makene ende stellene, dat moghen zy doen by dezen onsen consente behouden altyts de voornomde wapenen, ende die daer inne continuerende ende onderhoudende also voorseit es zonder eenighe andere ghulden gheselscepe ofte gheslachten also verre alst onslieden ancleeft in de voorseide cappelle eenich recht ofte vryhede te hebbene in eenegher wys. Ende omme dat dit ons consent der voorseiden gulde ende gheselscepe van sente Angneete gheduerich zyn ende bliven zoude in der manieren voorscreven, so hebben wy Simoen Boorluut filius Simoens, Simoen Borluut filius Baulins ende Lieven Sersimoens bovenghenomt over ons ende die ons ancleven ende over onse haerlieder hoyren ende naercomeren dese lettren gheseghelt elck onser met zynen seghele hier anne uuthanghende den neghentiensten dach van Meye int juer ons Heeren als men screef duust vier honder vyfentzeventich.

STADSARCHIEF GENT, Reg. LL, Greffie Keure (Ordonnantie Politique, begonnen Meye 1548), f° 87-88v°. Gepubl. met enkele onnauwkeurigheden, door L. DE BAST, in MESSAGER DES SCIENSES... III, 1825, p. 160/162 in voetnoot.

BIJLAGE II

1439, 31 Maart. —

Bevestiging van een overeenkomst van October 1435 tussen de kerkmeesters van de St Janskerk, waaronder Joos Vijd, en het gild van de bakkers, waarbij dit gild, mits bepaalde voorwaarden, een kapel toegewezen krijgt, gelegen oostwaarts de kapel van J. Vijd.

Kenlijc zij... dat Zijmoen Bette in d'Amecde, Joes Vijd, Jacob de Mauteneere, als kerkmeesters der kerken van Ste Jans te Ghend... dat zij over ende in den name van der vorseider kercken... ter neerenster begheerten ende versouke van Raecen van Hijsschen, als deken van der neeringhen van den backeren in Ghend... ghemeenlic ghesloten ende ghedaen den XVIsten dach van octobre anno XXXV, hebben gheconsenteert ende consentieren den goeden lieden van der neeringhen van den backeren ghemeenlic de cappelle in de Ste Janskerke, naest Joes Vijts cappelle oestwaert, omme de beelde van Ste Audebeerte in te stellene, ende den goddeliken dienst daer in te doene also zij ghecostumeert zijn ende hemlieden ghelieven sal te doen doene eeuwelic duerende. Ende dit omme de somme van...

Ende mids desen es bespreec ende voorwaerde dat de kercke leveren sal de gheloesveinstere achter theelde van Ste Audebeerte, binnen den eerstcommende jaere, dandere veinstere binnen III jaeren daernaer, ende de derde veinstere binnen III jaeren daernaer volghende, alle drie de vinsteren binnen VII jaeren vulmaect te zine. Te wetene van steenwerke, ijserwerke, loede, slichten, ghelassen ende al dat an de vinsteren cleeft sonder der vorseider neeringhe cost.

Ende eist also datter de vorseide neeringhe eenighe beelden of wapenen in hebben wilden...

Ende binnen den vorseiden middelen tijde moet de vorseide kerke doen maken een traelge alsoet behoert tusschen Onser Vrouwen cappelle ende Ste Audebeerts cappelle, sonder der vernoemder neeringhen cost. Voort es de vorseide neeringhe ghehouden ende ghelast te stelne ende te handene staende III kerssen, ghelijc den anderen up de traelge hoven den sittene van Lievine den Clerc, jeghen de vorseide cappelle van Ste Audebeerte over an den hoeghen coer³⁰. Te dien hende dat men de kerssen sal doen bernen ten oeghen tijden, ghelijc dat zij bernen sullen up Joes Vijts traelge, sonder der kerken cost, ende de kerssen mets ambochts wapene.

Voort mits dat thoyr van vrouwe Mergriete van Ghistele, vrouwe van Calkene, hadden eene stede in de vorseide cappelle achter Joes Vijts taeffele, daer over de kerkmeesters hemlieden een ander stede bewijst hebben in Onser Vrouwen cappelle, daer al tselve hoyr wel ghepneit zijn ende zijn afghegaen al haers rechts ende vrijhede die zij hadden an de selve plaetse achter Joes Vijts capelle vorseit, so sellen de vorseide goede liede van den backeren der vornoemder kerken gheven ende betalen de somme van...

Ende mids dat men int dekenseip van her Pieteren Solleberch...

Actum ultima die marcii anno XXXVIII.

STADSARCHIEF GENT, Jaerregistre 1438-1439, f° 129. Gepubl. V. VAN DER HAEGHEN, o. c., p. 62-64.

³⁰ Koor en hoofdaltaar van de kerk worden in de documenten ook als *hoeghen coer* en *hoeghen outaer* vernoemd. Zie livr. passus uit XVIe E. hs. geciteerd door KERVYN DE VOLKAERSBIKE, o. c., I, p. 216-217.

RESUME

Des textes du *XVe* s. disent explicitement que la chapelle de J. Vijd, où le retable de l'Agneau Mystique fut placé lors de son achèvement, est située dans la crypte de l'église St Jean (actuellement St Bavon), soit exactement en-dessous de la chapelle de l'église haute où le polyptyque se trouve aujourd'hui. Remarquons que le niveau du sol de la ville a été considérablement surélevé depuis le *XVe* s. et que la crypte où, à cette époque, s'exerçait principalement le culte, se trouvait, de ce fait, moins en contrebas.

Cet emplacement originel du retable est confirmé par la mention d'Antonio de Beatis (1517), qu'il faut lire dans son contexte original.

Les troubles religieux du *XVIe* s. furent la cause du transfert et du dépôt du polyptyque dans la chapelle où il repose actuellement. Après un séjour, de 1578 à 1584, à l'hôtel de ville, sous la domination calviniste, le retable ne fut plus descendu dans sa chapelle d'origine, la crypte ayant subi des dégâts importants, qui ne furent réparés que plus tard. Les comptes de ces travaux de restauration dénomment encore la chapelle Vijd de la crypte „chapelle d'Adam et d'Eve". Fait important, ils précisent qu'on y plaça alors, sur un socle maçonné, une ancienne pierre tombale, destinée à servir de table d'autel. Cette donnée d'archives est confirmée par l'état actuel de l'autel, dont la table est constituée par une pierre tombale.

Le relevé des mesures de la chapelle prouve que le polyptyque pouvait y être installé. La configuration des lieux fournit aussi une explication possible de la silhouette de la partie supérieure du polyptyque. Cette silhouette découpée et arrondie des volets supérieurs peut avoir été imposée par la nécessité d'éviter que les panneaux ne heurtent les nervures très proéminentes de la croisée d'ogives qui supporte la voûte. Ceci expliquerait, en même temps, la présence de restes de charnières anciennes sur les cadres originaux des volets d'Adam et d'Eve, qui semblent avoir pu pivoter séparément.

L'emplacement primitif du polyptyque dans la chapelle de la crypte étant un fait acquis, il est souhaitable de revoir certains éléments importants du problème van Eyck.

1° Bien que, en soi, l'emplacement primitif du retable dans la crypte ne soit pas un argument en faveur de l'authenticité du quatrain, il serait évidemment utile d'en tenir compte pour expliquer l'apparition tardive de celui-ci dans les écrits du *XVIe* s. Il n'est pas exclu que le polyptyque fût placé de façon telle qu'on ne fermait jamais, ou rarement, les volets. Ceci expliquerait éventuellement pourquoi on ne trouve aucune mention des verso des volets, ni du quatrain, au *XVe* et durant une bonne partie du *XVIe* s.

2° La localisation de l'emplacement primitif du retable apporte aussi un élément nouveau dans la discussion au sujet de la tombe d'Hubert localisée par Muenzer (1495) dans la chapelle Vijd. La question de savoir s'il était possible qu'une tombe ait existé dans la chapelle de l'église haute ne se pose plus.

3° Sans prendre parti vis-à-vis de certaines théories concernant l'exécution de l'Agneau Mystique (par exemple celle de Beenken), nous croyons pouvoir émettre l'idée que la forme de l'œuvre aurait été partiellement déterminée par la configuration des lieux auxquels elle était destinée. Après un examen prudent et consciencieux des divers éléments d'appréciation, ceci pourrait fournir des indications nouvelles quant au problème de la création du retable et, par conséquent, quant à celui des deux frères Van Eyck.